

He Muka

HE PITOPITO KŌRERO NĀ TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI

Putanga 4 (1) ▼ Raumati 1991

ISSN 0114-6017

HE MIHI NĀ TE AMOKAPUA

I puta ngā mihi a Tīmoti Kāretu i He Muka o te Kōanga 1990 ki āna kaimahi nā rātou nei "te waka o te Taura Whiri i te Reo Māori i whakaterere i te 17 o ngā rā o Whiringa-ā-rangi i te tau 1987". I whakarārangitia e ia aua kaimahi o taua wā.

Kua hoki atu a Tīmoti ki tana taumata i te Whare Wānanga o Waikato. Kua hoki a Ērima Hēnare ki Tāmaki ki roto i ōna iwi maha atu i Tamaki ki te Rerenga Wairua. Kua haere a Miriama ki te Whare Wānanga o Waikato ki te āwhina i a Tīmoti. Kua riro te tūranga o Miriama i a Hine Hōri. Ko Te Mauritau kua haere ki te Tāhuhu o te Mātauranga. Hui katoa ai mātou o tēnei tari o tātou, tokowhā ngā Māori, tokorua ngā Pākehā – he whānau kotahi e kawē nei i ngā tikanga me ngā āhuatanga i whakatakotoria e te ture hei whāinga mā mātou.

Ahakoia kua wehe atu a Tīmoti i te tari, kei te noho tonu a ia hei Kaiwhiri kia whakaingoatia rā anōtia tētahi tangata hei mau i tana tūranga.

Ko te ingoa nei Ahorangi ka mau tonu ki a Tīmoti i te mea kua whiwhi a ia ki ngā tohu whakahirahira o ngā Whare Wānanga o tau iwi, o te ao Māori hoki. Kāore tērā ingoa i tika mōku, nā reira ka

whakaaratia e ngā tohunga o te reo Māori, i te wā e tū ana ahau hei ūpoko mō tēnei whakahaere, ko te ingoa mōku ko te Amokapua.

Tēnei te mihi atu nei ki a Tīmoti nāna nei me ōna hoa kaimahi i tōna wā i taki, i hoe te waka nei. Kei te mihi atu hoki ki te iwi Māori whānui mō ngā manaakitanga o te wā.

Pahure haere ana rā
Te tau kua mutu nei
Me ōna koa me ōna pai
Me ōna tini hē.

Manaakitia te motu nei
Ngā tāngata katoa;
Hōmai he ora tinana
He rongō tino mau.

Kia pēhia ko ngā mahi hē
Te roa o tēnei tau;
Kia hora ko te rongomau
Ngā takiwā katoa.

Tā Kīngi M. Ihaka
Te Amokapua

HE MUKA

Mai i te putanga tuatahi o He Muka, ko Te Mauritau te kaituhi o tēnei pepa. Kua haere ia ki te tari o te Tāhuhu o te Mātauranga mahi mai ai. I ngā rā whakamutunga o te tau kua pahure tata nei, i mihia a Te Mauritau e ngā Kaiwhiri me ngā kaimahi o te Taura Whiri.

Nā kōnei, arā, nā te kore tāngata hei tango i te tūranga o Te Mauritau, ka riro mā te Amokapua mō tēnei wā e tuhi ngā kōrero mō tēnei marama.

TE KARERE

Kua riro te tūranga tumuaki o "TE KARERE" i a Moari Stafford, tama a Pētiwaea Manawaiti. Nō tēnei marama tonu a ia i tū ai i te tūranga i whakawāteatia mai e Te Puaki Rangihau.

TE PĪHOPATANGA O AOTEAROA

I tū ki te Whanga-nui-a-Tara te hui a te Hāhi Mihinare o Aotearoa me te Rūnanga o te Pihopatanga o Aotearoa i te marama o Whiringa-ā-nuku o te tau kua huri tata ake nei. Ko te tino kaupapa o taua hui, he whirwhiri kia taka mai ngā mahi a te Hāhi i roto i te iwi Māori ki raro i te Pihopatanga o Aotearoa. I roto i ngā wānangatanga ko tā te hui i whakaae ai i whakatakotoria ki te Hīnota Whānui o te Hāhi. I whakaaetia e taua Hīnota kia riro mā te Pihopatanga o Aotearoa e whakahaere te katoa o ngā mahi e pa ana ki te iwi Māori. Mai i te tau 1928 i te tūnga o Pihopa Pererika Pēneti hei mātāmua mō ngā pihopa Māori i tohea ai e te iwi Māori kia riro mā te Māori anō e ārahi te iwi Māori. Taka rawa ki te tau kua pahure tata ake nei, kātahi te Hāhi Mihinare ka āta rongō i ngā tangi o ngā tau ki muri ā i tēnei rā kua ngaro te hunga i whawhaitia ai tēnei kaupapa i ō rātou rā.

TE HUI A TE TAURA WHIRI I TE REO ME NGĀ TOHUNGA O NGĀ REO O NGĀ TĀNGATA WHENUA O TE MOANA-NUI-A-KIWA

Kei Kirikiriroa, i roto o Waikato tēnei hui i te 21 o ngā rā o Hui-tanguru ki te 23 o ngā rā. Ko ngā iwi me ngā moutere kua pōhiritia ki tēnei hui, e rārangi ake nei:

American Samoa	Cook Islands
Easter Island	French Polynesia
Hawai'i	Niue
Tokelau	Tonga
Tuvalu	Wallis and Futuna
Western Samoa.	

Ka ū mai ngā manuhiri tūārangi ki Tāmaki ā te 20 o ngā rā i te ahiahi, ka tūtakina atu i reira e te Amokapua, ka arahina mai ki tētahi hōtera i Hamutana mō taua pō. Hei te ata i muri mai, ka whakaeke ki te marae o Kirikiriroa. Ko te pūtake o tēnei hui, he hiahia nō te Taura Whiri i Te Reo Māori kia whakaae, ā, kia tautokona e ngā iwi ka tae mai kia whakaritea tētahi kaupapa e āhua māmā ai ngā kupu hou e pā ana ki tēnā iwi, ki tēnā iwi. Otirā, ko te whakapākehātanga e pēnei ana:

It is the hope of the Māori Language Commission that by the end of the meeting, it will have agreed on:

- (1) the establishment and basic design of a database;
- (2) a funding formula for the database (subject to ratification); and
- (3) the formation of a permanent Polynesian Languages Forum.

TE HUI KI TE MINITA

Kua whakaae mai te Minita Māori kia haere tonu ngā mahi a te Taura Whiri. Kei te āta whiriwhiringia e ia ētahi o ngā take i whakatakotoria atu e te Taura Whiri ki a ia. Ka ū tonu ngā kaiwhiri ki ērā i whakatūngia mai i te tīmatatanga o tēnei whakahaere.

NGĀ KURA KAUPAPA MĀORI

Hei roto i ngā marama e tū mai nei kei te haere te Taura Whiri ki ngā Kura Kaupapa Māori o roto o te rohe o Waikato. Ko tēnei haere, he hiahia nō te Taura Whiri kia kite, ā, kia rongo hoki i ngā mokopuna e whakaakohia ana i roto i te reo Māori. Tērā pea mā tēnei haere hei tīmatatanga torotoro i ngā Kura Kaupapa Māori i ētahi atu rohe. Nō ngā rā whakamutunga o Kohi-tātea ka haere te Amokapua ki te kura o Hoani Waititi i Waipareira ki te tūtaki ki ngā kaiwhakaako o ngā kura kaupapa Māori o Tāmaki.

NGĀ TŪRORO I RARO I TE MARU O TE KAITIAKI MĀORI

He mea whakaaro! Nā te kore o ngā whānau e kaha ki te tiaki i ō rātou whanaunga, ka whakataungia e te ture kia riro mā ngā hōhipere mō ngā kaumātua, ngā hōhipere o ngā wairangi, me ērā tū momo kāinga e tiaki aua tāngata. Ko aua tāngata kei raro i te maru o te Kaitiaki Māori. He tokomaha ēnei tāngata e uru atu ana ki roto i ēnei kāinga, ā, i raro i ngā whakahaere o aua kāinga, e warewaretia ana e ngā whanaunga, me te mea nei, kua kore e taea te torotoro te āwhina rānei, e ngā whanaunga.

E ai ki ngā kōrero, he iwi aroha te iwi Māori. Mehemea kei te tika tēnei, he aha kē te take e kore nei ngā whanaunga e haere ki te torotoro atu i ō rātou whanaunga tata kei ngā hōhipere, kei ētahi atu kāinga e noho kē mai ana?

Kua tū tētahi komiti uiui, ā, rapurapu tikanga hoki, me pēhea ngā tāngata kei roto i ēnei hōhipere, kāinga rānei. Ka taea rānei te whakaputa mai i aua wāhi kia riro mā ia whānau anō e tiaki ō rātou ake, me pēhea rānei? Tērā pea ko te nuinga o ngā hōhipere, ka katia. Mehemea ki te pēnei, ka pēheatia rā ngā tūroro?

TE KURA O NGĀMOTU

Tekau mā tahi anake ngā tamariki o te motu i whakauru ki ngā whakataetae i whakahaerengia e te Taura Whiri i te Reo Māori mō ngā kura tuarua i te tau kua pahure. Ko te katoa i whakauru ki te wāhanga tuhi pukapuka mā ngā tamariki, arā, kia waru ngā whārangi kupu, ā, kia waru ngā whārangi whakaahua.

Nō te kura tuarua o Ngāmotu te kōtiro i riro i a ia te wikitoria. Ko tōna ingoa ko Sacha Treffers. Ko te āhua nei, ēhara pea tēnei kōtiro i te Māori. Kua tukuna atu te moni e rua mano tāra ki te kura o Ngāmotu me ngā mihi atu a te Taura Whiri.

HE WHAKATŪPATO!

Ko te Whare Karakia i roto o Pōneke e mohiōtia nei ko "Old St Pauls Cathedral" kua taka kē noa atu i raro i ngā whakahaere o ngā Pou Here Taonga, kāore i raro i te hāhi Mihinare. Ka āhei ahakoa ko wai kia mārenatia i roto i te whare karakia nei, engari kia tūpato, arā, he nui te utu mō te mārena i reira. Mō te whare karakia e 337 tāra me te 50 hēneti, mō te ōkena e 75.00 tāra. Huihui katoa ai 512 tāra me te 50 hēneti. Ko te koha ki te minita kei te whakaaro o te tangata. Mehemea he pēnei te utu mō ngā whare karakia Māori, tērā e taea noatia atu te whakaora ngā whare kua kaumātuitia.!

Ka tahuna te ururua ki te ahi, e kōre e tūmau tonu ki te wāhi i tahuna atu ai; kāore, ka kā katoa te pārae.

NGĀ KUPU HOU MŌ TE ORA

<i>ambulance</i>	waka tūroro	<i>matron</i>	kaiwhakahaere hōhipera
<i>anaesthesia</i>	rehunga	<i>membrane</i>	kiri uhi
<i>anaesthetic</i>	rongoā	<i>meningitis</i>	kiri uhi kakā (o ngā roro)
<i>anaesthetist</i>	kaiwhakarehu	<i>menopause</i>	ruahine
<i>anorexia</i>	mate kore hiakai	<i>nasal passage</i>	awa ihu
<i>appendix</i>	wew	<i>nerve, optic</i>	io whatu
<i>bandage</i>	tākai	<i>nervous system</i>	io tōpū
<i>benefit (social welfare)</i>	takuhe	<i>nurse</i>	tapuhi
<i>benefit, sickness</i>	takuhe tūroro	<i>ointment</i>	rongoā pani
<i>biceps</i>	ua rua	<i>operate (surgically)</i>	tapahi
<i>bile</i>	wai ate	<i>operation, surgical</i>	tapahanga
<i>blood pressure</i>	rere o te toto	<i>organ, reproductive</i>	aitanga ā-tiki
<i>braille</i>	tuhi kāpō, tuhi matapi	<i>outpatient</i>	tūroro torotoro
<i>bulimia</i>	mate apokai	<i>ovary</i>	whare kano
<i>buttocks</i>	rapa	<i>overdose</i>	areare whakapuhake
<i>cancer</i>	mate pukupuku	<i>ovulation</i>	kano tere
<i>cartilage</i>	wheua ngohe	<i>ovum</i>	kano
<i>cervix</i>	waha whare tangata	<i>Pap smear</i>	tauira okoi (o te taiawa)
<i>chemist</i>	kēmihi	<i>pharmacist</i>	kēmihi
<i>chiropractor</i>	kaikōwhakiwhaki	<i>physiotherapist</i>	kairomiromi
<i>circumcision</i>	kotinga	<i>psychiatrist</i>	tākuta mate pōrangi
<i>clinic</i>	whare makatea	<i>pulse, carotid</i>	mokowhiti kakī
<i>clot</i>	katinga toto, katitoto	<i>rape</i>	mātorotoro, pāwhera, rahu
<i>coma</i>	hemo (e.g. kei te hemo)	<i>receptacle</i>	oko, paepae, uhi, ipu
<i>condom</i>	pūkoro ure	<i>rubella</i>	kōpukupuku
<i>contraceptive</i>	ārai hapū	<i>sanitary pad</i>	kope
<i>convalesce</i>	ora	<i>sinus</i>	ngongo
<i>convalescent</i>	mātūtū	<i>social worker</i>	kaimahi ā-iwi
<i>cremation</i>	tahu tūpāpaku	<i>specimen {urine etc}</i>	whakapūauau
<i>diagnose</i>	tātari	<i>sperm {spermatazoon}</i>	tao tātea
<i>diaphragm {contraceptive}</i>	pā tātea	<i>spermicide</i>	patu tātea
<i>diet</i>	whakatiki	<i>spinal cord</i>	ua
<i>doctor, family (GP)</i>	tākuta whānau	<i>STD</i>	mate paipai
<i>electrocardiogram</i>	hikonga huahuaki	<i>stethoscope</i>	oko whakamōroto
<i>emergency</i>	ohore	<i>stomach, pit of</i>	mutu o te ate
<i>emergency service</i>	ratonga ohore	<i>superintendent</i>	kaiwhakahaere hōhipera
<i>enema</i>	werowero whakatiko	<i>suppository</i>	pire tou
<i>epididymis (of testicle)</i>	pōkai raho	<i>suture {anat.}</i>	tuīnga
<i>Eustachian tube</i>	ngōrongo	<i>tablet</i>	parehe
<i>Fallopian tube</i>	pūkano	<i>tampon</i>	puru taiawa
<i>family planning</i>	āta whakarite whānau	<i>tendon</i>	io
<i>germ</i>	moroiti, ngārara moroiti	<i>tendon, Achilles</i>	io peke
<i>gland, pituitary</i>	repe tupu	<i>thermometer</i>	tātai kirikā
<i>haemorrhage, cerebral</i>	ikura roro	<i>tonsil</i>	pūreke korokoro
<i>hamstring</i>	here ua kātete	<i>transfusion, blood</i>	whāngai toto
<i>handicapped, intellectually</i>	wairangi	<i>transplant</i>	whakawhiti (whēkau)
<i>hepatitis</i>	mate ate kakā	<i>treat (v.t.)</i>	haumanu
<i>hormone</i>	wai ira	<i>triceps</i>	ua toru
<i>hypertension</i>	takawhita	<i>ulna {bone}</i>	pūkaka
<i>IUD</i>	rore hua	<i>vein</i>	iaia (toto) pango
<i>jawbone</i>	wheua kauwae	<i>venereal disease</i>	paipai, tokatoka
<i>quadriceps</i>	ua whā	<i>vessel, blood</i>	iaia (toto)
<i>larynx</i>	pae oro	<i>vocal cords</i>	kiri oro
<i>laxative</i>	whakatiko	<i>whooping cough</i>	mare motu
<i>ligament</i>	nape	<i>X-ray</i>	whakaahua whakaroto

Paparewa ki runga
Waihakura ki raro
Te Whanga-nui-ā-Tara ki te rā tō
Motu-o-Kura ki te rā whiti
Taupunga te whare
Waimārama te marae
Ngāti Kurukuru, Ngāti Whakaiti
Ngāti Hikatoa, Ngāti Ura-ki-te-rangi ngā hapū
Ngāti Kahungunu te iwi
Tākitimu te waka

Pāoho nei tō reo whakarauika, kei ngā tohunga o te manaaki, i rauhi nei, i maimoa nei i a au i Te Taura Whiri i te Reo Māori, me ngā uri o ngā iwi o te motu i rūmene nei i runga i tō reo tāwhiri.

I runga anō i te mānukanuka nui o Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te hē haere o te reo, ka whakatauria kia karangatia ngā whakahaere Māori katoa kia hui mai ki te marae o Waimārama ki reira kimi huarahi e pai ake ai te rere me te whakatakoto o te kupu.

Ko te reo karanga i rere ki ngā pū kōrero o te Karere, o te Reo o Aotearoa, o ngā Kuratini, o ngā Kura Kaupapa Māori, o ngā Kura Reorua, o ngā Whare Wānanga hoki ki te matapaki, ki te whiriwhiri i ngā take e pā ana ki te reo.

E mihi nui ana Te Taura Whiri i te Reo Māori ki ngā kaipāho katoa o te Karere i tautoko i te karanga. E haere ana anō hoki ngā mihi a mātou ki ngā tūāhine i whakawātea mai i a rātou kia tū hei kaiwhakaako mō roto i ngā kura i whakahaeretia. Tēnā rawa atu koutou i āwhina mai nei i te kaupapa.

O te hunga i whakaopeti mai e 55 nei i noho mai hei ākonga. He mea whakamātautau ēnei i te tuatahi, ā, mō te mutunga rā anō o ngā mahi tiroiro i a rātou i whakamātau ai, ka whakarōpūtia rātou i runga anō i te matatau o tēnā, o tēnā. Ka noho mai e toru ngā rōpū hei whakaako. Ko te rōpū tino matatau, ko te rōpū āhua matatau tonu me te rōpū e tapepe tonu ana ki te kōrero engari e tino ngākau nui mai ana ki te reo me ōna āhuatanga katoa. I waihotia ko ngā tapepe me ngā hapa o te whakamātautau te huarahi whakaako hei whāinga atu.

Kitea ana ko te mahi tuhituhi tētahi āhuatanga e tino whakararu nei i te nuinga ahakoa te matatau ki te reo. Nō reira he roa te wā i pau ki te whakaako, ki te whakatakoto kupu, ki te whakamārama i ngā wetewetenga o te kupu me te kōrero, arā, ko ngā “kārāwarawa” (punctuation). I tua atu i tēnei ko ngā mahi whakamāori, whakapākehā rānei.

I kaha te whakakōrerotia i runga i te kaupapa tene, arā, ka whiua atu he kaupapa kōrero, ā, ko tā te ākonga he kōrero mai i taua wā tonu. I whakatūtūhia ki te whaikōrero, ā, i tonoa mā rātou anō e hopu ngā tapepe me ngā hapa i waenganui i a rātou ka tahuri ai ki te whakatikatika. Ko tētahi o ngā mahi he kimi kupu hou, he whakawhitiwhiti kupu ā-iwi i waenganui i ngā mata ā-waka o roto i a rātou.

Kāore he hui kē atu a Te Taura Whiri i pēnei rawa ai te ātaahua o te wairua i uru mai ki roto i ngā mahi. E mihi tonu ana ki a tātou katoa mō tēnei āhua.

Ā tōna wā pea e kitea ai te hua o tā tātou e whai nei, heoi anō ka hoki tonu anō ngā mihi ki te hunga i tae mai ki tā tātou hui, mō rātou hoki i ū tonu ki te kaupapa, ara, kia kaua te reo o tauhiwi e waiho hei reo kōrerorero i waenganui i a rātou engari ia me kōrero tonu i te reo o kui mā, o koro mā. Ahakoa te uaua o tēnei ki ētahi, i ū te katoa o rātou ki te kaupapa me te aha anō, kātahi nei te hui Māori i tino kaha te kōrerotia o te reo Māori. I waenganui i ngā rōpū kore rawa nei i rangona te reo o tauhiwi. Tokowaru ngā ākonga o tauhiwi i whai mai i te kaupapa, ā, ahakoa ko te nuinga e tapepe tonu ana ngā reo, hē mai, tika mai, i ū katoa rātou. Nō reira e mihi ana anō ki a rātou i tino ngākau nui mai.

Tērā pea ko te āhuatanga o te hui i hiki ai te manawa, i manawarū ai, ko te kaha o te ū o te katoa ki te reo Māori mai i te taunga mai. Ki te waiho tonu kia pēnei te kotahi o te whakaaro me pēhea te reo Māori e mate ai?

Kitea ana te ingoingono nui o te hunga kātahi anō ka uru mai ki roto i ēnei mahi. Ahakoa i uaua ki a rātou te whakaputa whakaaro ki te reo e mate nui nei rātou, i waiho rawa mā te ūpoko pakaru e huri ai ki tētahi o ngā reo.

Tata ana te kotahi wiki te roa o tēnei hui, ā, pahore ana tērā ngā tuarā o te hunga kāinga i te pikaunga engari ahakoa tērā i takoto a tahora nui.

Nō te Rātapu, te 20 o Kohi-tātea ngā waka o te motu i ū mai ai ki Waimārama, ā, nō te Paraire te 25, ka huri ngā ihu ki ō rātou nā ūkaipō.

Nei te ngākau ka mihi, nei te ngākau ka tangi ki a koutou e noho nei i raro i te maru o te Whanga-nui-ā-Tara.

Noho ake rā me te aroha.

TE HUI WHAKAORA REO IHARĀIRA

I kō ko te reo tāwhiri o tēnei whenua kia whakarauika mai te hunga e tata nei ō rātou reo te ngaro, kua ngaro kē rānei, e kaha ana rānei te tāmia iho i ō rātou ake whenua. Ko te kaupapa ia o te hui ko “Te Whakaora Reo”, ā, i riro ai mā konei te hui e whakahaere, he tōmina nō rātou kia whakanuitia te rautau o te reo Hīperu – te reo Hīperu o ēnei rā, kua tō te ao o nehe.

E ai ki ngā kōrero mai i te tau 1880 kāore kē tēnei reo i te kōrerotia – ko te reo anake i te ora ko te reo o nehe, ā, atu i ōna amokapua anō kāore i te mōhiotia e te iwi whānui. He reo tapu mō te karakia, mō te inoi noa iho kua a tua atu, ā, ko ngā tāne anake i whaiwāhi atu.

Nā tōna tohunga anō nā Ben Yehuda ka toko ake te whakaaro kia whakaaratia ake, kia whakaoratia ake te reo hei reo kōrero mā te mātinitini, mā te hākerekere. Ka tauri ia ki te whakatakoto tikanga e taetae ai.

I tino whakakoretia e ia ētahi atu reo i tōna whare, i waenga i tāna whānau kia ū tonu ai ki te reo Hīperu, kia tino matatau ai āna tamariki. Tekau mā rima nei ngā whānau i taunaki i te kaupapa, ā, nā rātou ko te reo e kōrerotia nei, e tino ora nei i tēnei whenua i ēnei rā. Kāore he reo i tua atu i tēnei i tēnei whenua.

He nui ngā piki, ngā heke i roto i ngā tau mō te taha ki te whakarite kupu. He nui ngā kupu a te kaumātua nei, a Ben Yehuda, i whakatau ai engari kāore i rata mai, i aro mai rānei te iwi ka porowhiau atu ērā ka tīkina kētia he kupu hou, ā, ko tā te iwi i whakatau ai te kupu e tino kōrerotia ana, e tino ora ana i tēnei wā.

Kei konei anō tētahi rōpū pēnei i te Taura Whiri nei. Ko tāna mahi he kimi, he whakaae rānei ki te kupu hou, he whakatau anō hoki i te taha o te whakatakoto o te kupu. Heoi anō, te āhua nei kāore ā rātou whakatau i te tino arohia atu inā hoki i puta te ui makihoi i te hui, kua mārō nei te haere o te reo Hīperu he aha ia te tino hua o tēnei whakahaere? Kua eke pea tēnei ki te wā e whakakore atu ai – koirā te kōrero i kaha te puta i roto i ngā whiriwhiri, i ngā whakawhitiwhitinga kōrero.

Ā kō ake nei mōhiotia ai i pēhea rā te whakatau!

I tū te hui whakaora reo ki te kāinga o Kiryat Anavim, rohe o Hiruhārama, whenua o Iharaia, atu i te 14 ki te 19 o Whiringa-ā-nuku 1990.

E toru ngā reo i reira, me kī, i āhua puta mai i te mate ki te ora, ā, kua pakari haere, kua tāngutungutu haere. Ko te reo Hīperu, mai i te tino kore nei, ko te reo Pākihi (Basque) me te reo Kataranga (Catalan). Katoa ētahi o mātou i reira e whawhai kē ana kia ora tonu ō mātou reo haere ake nei.

Nā te tūtakitakina o te mura o te ahi i te pae o te riri, he nui tonu te hunga i kī ka puta ake, kāore i puta ake, ā, me te aha anō āhua waimeha noa ana te hui. Aua atu, ko mātou i tau atu i tautohetohe, i kauhau, i kata, i riri, i kai tahi, i noho tahi, ā, puta ana tērā tētahi whanaungatanga i waenga i a mātou, i te tokoiti.

Ahako huri ki tēhea whenua, kei reira he reo e whawhai ana kia ora tonu. E kaha ana te tāmia e ngā kāwanatanga, e te reo rānei nōna te nuinga o ngā kaikōrero.

Hei whakatauiria noa ake, i te whenua o Pōrana e rua tekau mā rua ngā reo i tua atu i te reo matua, i te reo Pōrana.

E mātau nei tātou ko ngā whenua o tua atu i te awe māpara, arā, i te ārai maitai kua whakakoretia nei i roto i te rā nei, ngā mea i kaha te patua e te reo Rūhia i whakahaua nei rātou kia ako i tua atu i ō rātou ake reo. I nāianei kua whakakoretia te reo Rūhia i aua whenua, kua tauri anō ki te whakaara ake i ō rātou ake reo, i ō rātou ake whakapono, i ō rātou ake hāhi.

Ahako tātou e māharahara nui nei ki tō tātou reo, me taku kī kia kaha kē ake tō tātou māharahara, tērā kē noa atu ngā pokenga i te tangata i tēnā whenua, i tēnā whenua.

I Iharaia tonu ko te reo Arapa kāore i te mōhiotia e te nuinga o te iwi o konei, engari ko ngā Arapa me mātua mōhio ki te reo Hīperu.

Heoi anō tō rātou whiwhi, he wāhanga kei te pouaka whakaata kei te reo Arapa anake, ā, ko tētahi kei te reo Hīperu. Koia nei tāku i tino wene ai.

Ko te whakaaro nui i puta i te hui ko tēnā ki a ia anō, engari e mōhiotia ai te tangata ko wai ia mā tōna reo. Ehara tēnei i te kōrero hou ki a tātou, ahako te nui o ngā Māori pōhēhē, kūare noa iho kei te kī ehara noa iho te reo, ko te wairua anō te mea nui. Me pēhea e whai wairua ai, ki te kore te tino matū i te tangata?

Ko te reo te tino matū o te tikanga tangata, nā te reo ko ngā ingoa o te ao, ko ngā whakaaro, ko te umanga, ko te tāmīro tuitui i te whānau tangata, tūhono atu hoki i a tātou ki te ao o nehe!

Kei hea he kōrero māku i tua atu i tēnei, hei kī noa atu māku ki a tātou, ki te ao Māori, ko tō tātou reo me pupuri kia ita?

☆ ☆ ☆ ☆ ☆

I tae ake te reo karanga kia whakamene atu mātou ki Ulpan Akiva. Ko te urupana (ulpan) he momo

kura whakaako i te reo Hīperu, i te reo Arapa ki te rāwaho, ki te tamariki, ki te pakeke, ki te kaumātua.

He wahine nāna tēnei momo whakahaere i tīmata, ā, ko tōna toru tekau tau, neke atu rānei, e haere ana. He wāhi tū motuhake, ā, ko te hunga kao atu te hunga whakawhiwhi i te manu ki te huruhuru e hoka ai, e topa ai.

Whakamīharo rawa atu au ki ngā kaiwhakaako mō te whakapono nui ki te kaupapa, mō te whakapau i ō rātou kaha ki te kaupapa.

Me kī, e rua ngā tino kaupapa o te wāhi nei. Ko te whakaako i ngā reo ake o tēnei whenua, ko te whāngai atu i te kai māori o tēnei whenua ki te rāwaho, kia āhua mōhio ake ai te tangata he aha tā ēnei iwi e whai nei, e whakapono nei.

Nō ngā whenua katoa o te ao te hunga ako, he Hūrae te nuinga, ā, itiiti nei kāore i Hūrae, e whai mai ana i tō rātou Hūraetanga mā roto i te reo, i te tikanga me te whakapono.

Kei te āhua tonu o te hiahia o te tangata te roa o tāna ako. Ko ētahi whakaakoranga mō te ono wiki, mō te ono marama, mō te whitu rā.

Ko tāku i tino whakamīharo ai ko te reo o te wā mahi – tekau haora i te rā me ōna paku whakatā anō.

Ki tāku mātakitaki, āhua rua tekau, rua tekau mā rima nei ki ia rōpū.

Ko te tino whakaaro o te wahine nāna te kaupapa i tīmata, mā te mōhio o te tangata ki te reo, ki ngā tikanga a tētahi kē atu, e tīmata ai te noho i runga i te whakaaro kotahi.

Ko tāna mai ki a mātou, mena i rite tōna whenua ki tōna kura, kua kore noa atu te mauāhara, te tūkino i waenganui i tōna iwi me ngā Arapa. E tika ana pea tāna.

Ko te mahi nui kei mua i a rātou ko te whakaako i te reo Hīperu ki ngā Rūhia e tapu mai nei, e poke nei. I whakaarotia ake e te Kāwanatanga tērā e whā tekau mano ka pae mai, i tēnei wā kua neke kē atu i te rua rau mano, ā, kua māharahara noa iho te Kāwanatanga ki hea rā taki whakanoho ai. E whakatata nei a makeremumu hūpē tautau, kāore anō kia kitea he kāinga.

Ko ngā Arapa anō hoki kei te whakatāuteute kei riro ko ō rātou nā whenua hei wāhi noho mō ngā rerenga nei.

Keoi anō e kī ana te kōrero o konei, mena he Hūrae koe, nōu tēnei whenua, nōu tēnei kāinga.

Ko te whakaako i ngā Rūhia tāku i tino mātakitaki ai. Ehara i te mea he āhuatanga hou kei roto i ngā mahi whakaakoranga, engari ko te rangaihi, ko te ngahau, ko te pakari o te hunga whakaako. Ahakoa ko ētahi o rātou kāore i tipu mai ki tēnei reo, e kaha ana rātou ki te whakaako, ki te whakahau.

Ko te wairua, ko te whakahaere, ko ngā kaiwhakaako, ko te ū, ko te whakapono ki te kaupapa e eke ana ki tāku i kūwata ai mō tētahi whare wānanga reo Māori.

Ki te taea ngā whare – kāore hoki ēnei i pērā rawa te pai, kua tahito haere – me ngā kaiwhakaako tōtika, e kī ana au ka tutuki i a tātou tā tātou e whakarehu nei.

Kaua tātou e waiho i tā tātou e whakaaro nei ki rahaki, engari takatū tātou, kua kite hoki au i konei ka ekea ngā keokeotanga, ahakoa māniana ngā aupikinga.

Tīmoti

MARAMATAKA 1991

Kei te toe tonu ētahi o ngā maramataka a te Taura Whiri i te Reo Māori, ēngari hei tēnei marama ka pau pea? He maramataka tino ātaahua tēnei, ā, e tika ana kia whiwhi ngā marae me ngā kura Māori katoa ki tēnei maramataka. E kore anō Te Taura Whiri e tā maramataka. I tīmatangia tēnei tikanga i te tau 1990 hei whakamaharatanga ki te ekenga ki te 150 tau mai i te hainatanga o te Tīriti o Waitangi. Hei te maramataka o tēnei tau, ka mutu te tā maramataka a te Taura Whiri i te Reo. Mehemea kei te hiahia te tangata ki tētahi/ētahi o ēnei maramataka me tae mai ngā tono ki Te Taura Whiri i te Reo Māori, Pouaka Poutāpeti 411, Whanga-nui-a-Tara i ēnei rā tata nei. Kua taka te utu ki te toru tekau (30) tāra.

“TE KORONEIHANA”

He kupu pākehā tēnei kupu “Koroneihana” engari e mōhio whānuitia ana i roto i ngā iwi. Ko te kupu pai ake pea, ko tēnei, arā “whakawahi”.

Nā kua tata ki te rua tekau mā rima ngā tau o te whakawahinga i a Te Atairangikaahu ki te tūranga tapu o tana pāpā, o ana tūpuna. Kāore anō i puta noa te Paki o Matariki mō ngā rā whakanui i tēnei tau mō taua rā, engari kei te marama, hei te 23 o ngā rā o Haratua koia rā hoki te rā i nehungia ai tana Pāpā a Korokī me te rā i whakawahia ai ia. Tāria kia puta te Paki o Matariki. Ko tā “HE MUKA” he whakaoho i te ao Māori mō tēnei hui nui ka tū ki Tūrangawaewae ā ōna rā.

NGĀ POUKAI MŌ TE TAU 1991

RĀHOROI, 2 HUI-TANGURU	TANIWHA Ōhinewai	J. KENNY, Great South Rd, Ōhinewai (0817) 87-582
RĀTAPU, 17 HUI-TANGURU	HUKANUI Gordonton	H. PUKE, RD1, Hamilton (071) 293-644
RĀHOROI, 23 HUI-TANGURU	MAUREA Rangiriri	T. HEMOPŌ, Hilltop Rd, Pukekohe (085) 89-712
RĀHOROI, 2 POUTŪ-TE-RANGI	POUTŪ Shannon	R. RENE, 4a Te Arawa Ave, Porirua (04) 377-321
RĀHOROI, 9 POUTŪ-TE-RANGI	PARĀWERA Kihikihi	P. KEREMETĀ, Box 3, Kihikihi (0871) 5448
RĀTAPU, 10 POUTŪ-TE-RANGI	ŌWAIKAKA Kihikihi	J. TŪHONO, 210/2 Goodfellow St, Te Awamutu. (07) 871-441
MANE, 11 POUTŪ-TE-RANGI	RĀKAUNUI Hauturu	J. PUKE, Tainui St, Kāwhia (07) 871-07757
TŪREI, 12 POUTŪ-TE-RANGI	WAIKAPA Kāwhia	F. PORIMA, Ōparau Rd, Kāwhia (07) 871007871
WENEREI, 13 POUTŪ-TE-RANGI	MAKETŪ Kāwhia	S. WILLISON, Taharoa-via Te Kuiti, Te Anga. (081367) 329
TĀITE, 14 POUTŪ-TE-RANGI	ŌKAPU Aotea	B. MAHARA, 4 Cavan St, Ngāruawāhia (071) 248834
MANE, 18 POUTŪ-TE-RANGI	TŪRANGAWAEWAE Ngāruawāhia	M. ĀPIATA, River Rd, Ngāruawāhia (071) 248271
RĀHOROI, 30 POUTŪ-TE-RANGI	MAROKOPA Te Anga	T. TAUTE, Marakopa Rd, RD4, Te Kuiti (081367) 506
RĀTAPU, 31 POUTŪ-TE-RANGI	TE TOKANGANUIĀNOHO Te Kuiti	P. MANWAITI, c/- Waikato Polytech (071) 348888
MANE, 1 PAENGA-WHĀWHĀ	NGĀTAIĒRUA Tuakau	W. KUKUTAI, RD3, Tuakau (08528) 875
RĀHOROI, 6 PAENGA-WHĀWHĀ	TŪTEREINGA Tauranga	C. TANGITŪ, RD6, Te Puna, Tauranga (075) 725941
WENERI, 10 PAENGA-WHĀWHĀ	PAPAŌROTU Whatawhata	W. TE RONGOMAU, P.O. Whatawhata (029) 8854
TĀITE, 25 PAENGA-WHĀWHĀ	TAINUIĀWHIRO Waingaro	M. MĀTENGĀ, 3 Havelock Rd, Ngāruawāhia. (071) 247179
RĀTAPU, 16 PIPIRI	PŌHARA Arapuni	W. TAUTE, Arapuni Post Office (08224) 858
RĀHOROI, 31 HERE-TURI-KŌKĀ	WHATĀPAKA Karaka	R. NGĀTAKI, 11 George St, Ngāruawāhia. (071) 24814
RĀTAPU, 15 MAHURU	TAURANGANUI Port Waikato	J. CLARK, 80 Church St, Tuakau (085) 68-647
TŪREI, 8 WHIRINGA-Ā-NUKU	WAAHI PĀ Huntly	T. MAIPI, 12 Taniwharau St, Huntly (0817) 88-647
RĀHOROI, 12 WHIRINGA-Ā-NUKU	MANGATANGI Pōkeno	M. TAKA, Mangatangi Rd, Pōkeno (09) 884-364
RĀHOROI, 9 WHIRINGA-Ā-RANGI	NGĀTIRA Putāruru	H. DEANE, RD2, Ngātira Putāruru (07) 883-6721
RĀTAPU, 24 WHIRINGA-Ā-RANGI	TE AWAMĀRAHI Port Waikato	W. KĀTIPA, River Rd, Ngāruawāhia (071) 248586
RĀHOROI, 30 WHIRINGA-Ā-RANGI	WAIKARE Te Kauwhata	D. COOPER, 24 King Edward Ave, Papakura. (09) 2892569
RĀTAPU, 8 HAKIHEA	RERETEWHIŌI Waiuku	K. KĀTIPA, RD3, Waiuku (085) 595-159

ĒTAHI WĀHI O AOTEAROA

<i>Ashtburton</i>	Hakaterere	<i>Mount Egmont</i>	Taranaki
<i>Auckland</i>	Tāmaki-makau-āu	<i>Mount Hobson (Auck)</i>	Remuera
<i>Bank's Peninsula</i>	Hakaroa, Horomanga	<i>Mount Roskill (Auck)</i>	Puketāpapa
<i>Blenheim</i>	Wairau	<i>Mount Smart (Auck)</i>	Rarotonga
<i>Canterbury</i>	Waitaha	<i>Mount Wellington (Auck)</i>	Maungarei
<i>Chatham Islands</i>	Rēkohu, Wharekauri	<i>Napier</i>	Ahuriri
<i>Christchurch</i>	Ōtautahi	<i>Nelson</i>	Whakatū
<i>Dunedin</i>	Ōtepoti	<i>New Plymouth</i>	Ngāmotu
<i>East Cape</i>	Te Tai-rāwhiti	<i>Northcote (Auckland)</i>	Te Raki-pae-whenua
<i>Featherston</i>	Kaiwaewae	<i>Northland</i>	Te Tai-tokerau
<i>Feilding</i>	Aorangi	<i>Oamaru</i>	Te Oha-a-Maru
<i>Gisborne</i>	Tūranga-nui-a-Kiwa	<i>One Tree Hill (Auckland)</i>	Maungakiekie
<i>Great Barrier Island</i>	Aotea	<i>Palmerston North</i>	Te Papa-i-oea
<i>Greymouth</i>	Māwhera	<i>Southern Alps</i>	Ngā Puke-māeroero
<i>Hamilton</i>	Kirikiri-roa	<i>Stewart Island</i>	Rakiura
<i>Hastings</i>	Heretaunga	<i>Taupo</i>	Taupō-nui-a-Tia
<i>Hawke's Bay</i>	Te Matau-a-Māui	<i>Tauranga</i>	Tauranga-moana
<i>Huntly</i>	Rāhui-pōkeka	<i>Thames</i>	Pārāwai
<i>Invercargill</i>	Murihiku	<i>Tikirau</i>	Tihirau
<i>Katikati</i>	Ngā Kurī-a-Whārei	<i>Timaru</i>	Te Tihi-o-Maru
<i>Levin</i>	Tautoko	<i>Upper Hutt</i>	Whakatiki
<i>Lower Hutt</i>	Awakairangi	<i>Waitemata</i>	Waitematā
<i>Masterton</i>	Te Oreore, Whakaoriori	<i>Wanganui</i>	Whanganui
<i>Mount Albert (Auck)</i>	Ōwairaka	<i>Wellington</i>	Te Whanga-nui-a-Tara
<i>Mount Cook</i>	Aorangi	<i>Whakatane</i>	Whakatāne
<i>Mount Eden (Auck)</i>	Maungawhau	<i>Whangarei</i>	Whangārei-terenga-paraoa
<i>Mount Edgecumbe</i>	Pūtauki	<i>White Island</i>	Whakaari



HE PUKA TONO

Tēnā koa tonoa mai kia:

— × <i>Maramataka</i> 1991	@ 30.00	_____
— × <i>Māori for the Office</i> (1990, 32 whārangi)	@ 6.00	_____
— × <i>Ngā Whakabaere Reo Māori</i> (1990, 56 whārangi)	@ 9.50	_____
— × <i>Ngā Kupu Hou 1: Ngā Hākinakina (1)</i> (1990, 36 whārangi)	@ 5.00	_____
— × <i>Tōku reo, tōku ohooho</i> (whakaahua)	@ 5.00	_____
— × <i>Me ū, Māori ma!</i> (whakaahua)	@ 5.00	_____
— × <i>Te Waka</i> (whakaahua)	@ 5.00	_____
— × <i>Poraka moko</i> (paku/āhua nui/nui/tino nui)	@ 5.00	_____
— × <i>He Muka</i>	kaore he utu	_____

TE KATO (Kei roto te tāke hokohoko i ēnei utu katoa)

\$ _____

Ingoa: _____

Kāinga noho: _____

Wāea: ()